

Μαρξισμός και κομμουνιστική χειραφέτηση

Στο άρθρο που ακολουθεί επιχειρείται αρχικά η ανατροπή της αντίληψης ότι ο μαρξισμός είναι απλώς μια επιστημονική μέθοδος και τίποτε παραπάνω, καθώς και της αντίληψης που παραβλέπει το κομμουνιστικό όραμα των κλασικών και ανάγει τα μέσα που οδηγούν σ' αυτό σε αυτοσκοπό. Στη συνέχεια προσδιορίζεται το περιεχόμενο του κομμουνιστικού οράματος, που δεν είναι άλλο από τη χειραφέτηση του ανθρώπου και την κυριαρχία της ελεύθερης δραστηριότητας. Ακολουθεί η ανάλυση τόσο των αντικειμενικών όσο και των υποκειμενικών προϋποθέσεων της κομμουνιστικής χειραφέτησης και τεκμαίρεται η αναγκαιότητα της επανάστασης για να οδηγηθούμε σε αυτήν. Τέλος, εξηγείται για ποιους λόγους είναι, κατά τους κλασικούς, αναγκαία μια κατώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας και παρουσιάζεται συνοπτικά το περιεχόμενο αυτής της φάσης της δικτατορίας του προλεταριάτου ή σοσιαλισμού.

γράφει ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΟΥΣΗΣ*

Εισαγωγικά

Ο μαρξισμός έχει υποστεί δύο σημαντικές λανθασμένες αναγνώσεις, είτε από άγνοια είτε σκοπίμως. Η μια είναι εκείνη σύμφωνα με την οποία θεωρείται ότι δεν πρόκειται για μια κοσμοθεωρία

με κάποια θετική πρόταση, αλλά απλώς για μια μέθοδο αντιμετώπισης της πραγματικότητας και η άλλη είναι εκείνη η οποία «ξεχνά» το περιεχόμενο αυτής της πρότασης και ανάγει σε αυτοσκοπό τα μέσα επίτευξής της.

Ως προς την πρώτη ανάγνωση, ναι μεν ισχύει ότι η μεθοδολογική συμβολή του μαρξισμού και πιο ειδικά η μαρξική διλεκτική και ο ιστορικός υλισμός αποτελούν θεμελιακό του συστατικό, όπως

* Ομάδος καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

άλλωστε και ο συνδυασμός φιλοσοφίας, οικονομίας και πολιτικής τον οποίο εισάγει για την αντιμετώπιση της πραγματικότητας, από την άλλη όμως, αν τον περιορίσουμε σε αυτά, τον καθιστούμε ένα πουκάμισο αδειανό, μια θεωρησιακή αντιμετώπιση της πραγματικότητας. Με αυτό τον τρόπο τον ανάγουμε τελικά σε κάτι το οποίο ο ίδιος ο μαρξισμός καταγγέλλει, στην «καθαρή»-ιδεαλιστική φιλοσοφία, δηλαδή μια «φιλοσοφία [η οποία με τη] μελέτη του πραγματικού κόσμου έχουν ανάμεσά τους την ίδια σχέση που έχουν ο αυνανισμός και ο σεξουαλικός έρωτας» (Μαρξ & Ένγκελς, 2003: 330).

Αυτή η αντιμετώπιση ουσιαστικά αρνείται το μαρξισμό και μεθοδολογικά, και αυτό από δύο όψεις. Πρώτον, διότι, σε αντίθεση με τη διαλεκτική εκείνη που αρκείται στην άρνηση και θεωρεί ότι αυτή από μόνη της συνιστά και θέση, η μαρξική διαλεκτική εμπεριέχει και θετική πρόταση, και, δεύτερον, διότι οι κλασικοί από τη στιγμή που ανακάλυψαν ότι οι αντιθέσεις της καπιταλιστικής πραγματικότητας ανοίγουν το δρόμο στη δυνατότητα της κομμουνιστικής χειραφέτησης επιδίωξαν θεωρητικά και πρακτικά, κινούμενοι από το τέλος στην αρχή, να αλλάξουν τον κόσμο προς αυτή την κατεύθυνση. Άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι διαχωριστική γραμμή του μαρξισμού με την «καθαρή» φιλοσοφία, όπως επισημαίνει ο ίδιος ο Μαρξ (Marx), είναι το ότι «οι φιλόσοφοι μονάχα *εξηγούσαν* με διάφορους τρόπους τον κόσμο, το ζήτημα όμως είναι να τον *αλλάξουμε*» (Marx, x.x.: 470).

Έτσι λοιπόν ο περιορισμός του μαρξισμού σε θεωρητική μέθοδο και μόνον, κάτι που οδηγεί στην απονεύρωσή του, αποτελεί τη βάση αναθεωρήσεών του, οι οποίες καμιά σχέση δεν έχουν με την αναγκαία ανανέωσή του με βάση τις νέες συνθήκες.

Από την άλλη, είναι αλήθεια ότι ο μαρξισμός επιδιώκει, αξιοποιώντας τις αντιθέσεις της κίνησης της αντικειμενικής πραγματικότητας και ερμηνεύοντάς την, να βρει τα μέσα που μπορεί να οδηγήσουν στην κομμουνιστική χειραφέτηση.

Και αυτά τα μέσα είναι η εργατική τάξη, το κόμμα της, η ταξική πάλη, η οποία συμπεριλαμβάνει και την ιδεολογική πάλη, η επανάσταση, η κατώτερη φάση του κομμουνισμού ή δικτατορία του προλεταριάτου, η οποία, όπως θα δούμε πιο αναλυτικά στη συνέχεια, είναι ως προς το περιεχόμενό της μια ανώτερη μορφή δημοκρατίας από την αστική.

Το πρόβλημα είναι ότι πολύ συχνά, τόσο θεωρητικά όσο και στην πράξη, αυτά τα μέσα μετατρέπονται σε αυτοσκοπό και εξαφανίζεται η τελική στόχευση, που είναι η κομμουνιστική χειραφέτηση, με συνέπεια, αντί της απελευθέρωσής της, η ανθρωπότητα να οδηγείται στην αναπαραγωγή των καταναγκασμών που χαρακτηρίζουν τις ταξικές κοινωνίες.

Υπό την επιρροή αυτών των λαθεμένων αναγνώσεων, σε συνδυασμό με την αρνητική εμπειρία της πορείας του «υπαρκτού σοσιαλισμού», ο μαρξισμός και κατ' επέκταση ο κομμουνισμός υπέστησαν στα μάτια της κοινής γνώμης το αντίστροφο αναποδογύρισμα από εκείνο το οποίο επέφερε ο ίδιος στην εγγεληλιανή διαλεκτική τοποθετώντας τη με το κεφάλι επάνω και τα πόδια κάτω. Η πλειονότητα των ανθρώπων θεωρεί ότι κομμουνισμός σημαίνει κρατισμός, λιγότερες πολιτικές ελευθερίες και δικαιώματα, καταπάτηση της ατομικότητας, προς τα κάτω ισοπέδωση, ενώ και οι περισσότεροι από εκείνους που αυτο-

προσδιορίζονται ως κομμουνιστές θεοποιούν το κόμμα ή την εργατική τάξη και το σοσιαλισμό, παραβλέποντας ότι όλα αυτά δεν έχουν νόημα παρά μόνο αν συμβάλλουν στο να οδηγηθούμε στην κομμουνιστική χειραφέτηση.

Ας δούμε όμως αρχικά ποιο είναι κατά τους κλασικούς του μαρξισμού το πραγματικό περιεχόμενο του κομμουνιστικού οράματος.

Περιεχόμενο του κομμουνιστικού οράματος

Το κομμουνιστικό όραμα δεν αποτελείται από κάποιες αρχές που έπλασαν με τη φαντασία τους κάποια ανώτερα πνεύματα, αναμορφωτές του κόσμου, αλλά είναι το προϊόν μιας μεταφοράς στον κόσμο των αρχών που αυτός ο ίδιος ανέπτυξε στα σπλάχνα του (Marx, 1971: 299). «Αποτελεί τη γενική έκφραση πραγματικών σχέσεων της πάλης των τάξεων, που υπάρχει στην πραγματικότητα της ιστορικής κίνησης που συντελείται μπρος στα μάτια μας» (Μαρξ & Ένγκελς, 1986: 55) ή διαφορετικά αποτελεί «την πραγματική κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων» (Μαρξ & Ένγκελς, 2003: 80).

Και η διαφορά των κλασικών του μαρξισμού από τους ουτοπικούς σοσιαλιστές είναι, όπως οι ίδιοι οι κλασικοί επισημαίνουν, ότι έπλασαν τα στοιχεία της νέας κοινωνίας όχι εγκεφαλικά όπως οι ουτοπικοί, αλλά στη βάση της πραγματικότητας, σε μια εποχή που η καπιταλιστική παραγωγή είχε αναπτυχθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε τους επέτρεπε να συλλάβουν, μέσα από τις αντιθέσεις της και την κίνησή της, τον κομμουνισμό.

Οι κλασικοί, εντοπίζοντας την ουσία των αντιθέσεων που διαπερνούν τον καπιταλισμό, οδηγούνται στο να ανακαλύψουν και την ουσία της λύσης τους. Και αυτή ακριβώς η λύση είναι η ιστορική προοπτική του κομμουνισμού.

Ας δούμε λοιπόν κατ' αρχάς τι «τελειώνει» ο κομμουνισμός σε σχέση με τον καπιταλισμό και με όλες τις προηγούμενες ταξικές κοινωνίες (Bihl, 2003: 8-9).

Συνοπτικά, κατά τον Λουί Αλτουσέρ (Louis Althusser), από αυτή την οπτική γωνία ο μόνος δυνατός ορισμός του κομμουνισμού «είναι η απουσία εμπορευματικών σχέσεων, άρα σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας του κράτους» (Bihl, 2003: 266).

Με άλλα λόγια, ο κομμουνισμός είναι μια κοινωνία σαν αυτήν που οραματίζονταν ο Μπετόβεν όταν ευχόταν να τελειώνουν αυτές οι «δυσάρεστες υποθέσεις» της αγοροπωλησίας των έργων τέχνης και να «υπάρχει στον κόσμο ένα μαγαζί τέχνης όπου ο καλλιτέχνης δεν θα είχε παρά να παραδίδει τα έργα του και να παίρνει τόσα, όσα έχει ανάγκη» (Αμαραντίδης, 1989: 51).

Πιο αναλυτικά, ο κομμουνισμός είναι το τέλος κάθε αποξένωσης και κυρίως της αποξένωσης του ανθρώπου από την ουσία του, δηλαδή την οντολογική δυνατότητα απεριορίστης ανάπτυξής του, το τέλος της ιδεολογίας ως ψευδούς συνείδησης, το τέλος της οικονομίας, υπό την έννοια του τέλους της κυριαρχίας των εμπορευμάτων, του κέρδους και του χρήματος πάνω στους ανθρώπους, το τέλος της σχέσης του κεφαλαίου και της εκμετάλλευσης, το τέλος του διαχωρισμού των μορφών της αφηρημένης και της συγκεκριμένης εργασίας και του διαχωρισμού ανάμεσα στην αφηρημένη έννοια του πολίτη και στους πραγματικούς ανθρώπους, το τέλος του διαχωρισμού σε τάξεις, το τέλος του κράτους ως παρασιτικής απόφυσης που στέκει πάνω από την κοινωνία και τη δυναστεύει, το τέλος του διαχωρισμού της ανθρωπότητας σε εθνότητες, το τέλος της προϊστορίας της ανθρωπότητας υπό την έννοια του τέλους της υποταγής του ανθρώπου στην καταναγκαστική εργασία. Είναι δηλαδή το τέλος της λογικής να σπαταλάς τη ζωή σου κερδίζοντάς την ή, με άλλα λόγια, το τέλος της προϊστορίας του ανθρώπου υπό την έννοια της αποκοπής του ανθρώπου από τη ζωώδη κατάσταση και του εξανθρωπισμού της κοινωνίας.

Ας αντιμετωπίσουμε τώρα την κοινωνία της κομμουνιστικής χειραφέτησης, ιδωμένη όχι μόνον ως σύνολο αρνήσεων των προγενέστερων σχηματισμών

και πιο ειδικά του καπιταλιστικού, αλλά θετικά.

Όπως έχω ξαναγράψει, τον πιο γλαφυρό ορισμό αυτού του θετικού οράματος τον έχει δώσει, κατά τη γνώμη μου, έμμεσα ο Αλτουσέρ περιγράφοντας πώς ήταν η ζωή στη Γαλλία αμέσως μετά την απελευθέρωσή της από τους Γερμανούς κατακτητές: «Φτιάχτηκαν ζευγάρια [...]. Οργανώσαμε τον ανεφοδιασμό κάνοντας παγανιές στα πέριξ που κάθε μια απέφερε το φορτίο της σε ζαρκάδια, ελαφίνες, λαγούς και άλλα ζωντανά, λαχανικά και τα συνακόλουθα ποτά. Ανατρέψαμε τη ροή ενός ρυακιού για να 'χουμε νερό. Τέλος φτιάξαμε γαλλικό ψωμί. Συγκεντρώσαμε τον πληθυσμό για να τους δώσουμε πληροφορίες και πολιτικά μαθήματα. Μάθαμε το χειρισμό των όπλων, μάθαμε αγγλικά και ρωσικά στους νεαρούς Γερμανούς και τις νέες Γερμανίδες. Τρομοκρατημένοι αυτοί στην αρχή, αναθάρρησαν στη συνέχεια. *Κάθε μέρα ήταν Κυριακή, δηλαδή ο κομμουνισμός*» (Αλτουσέρ, 1992: 373).

Και πράγματι, η κομμουνιστική κοινωνία, όπως αναλύεται πιο διεξοδικά στο βιβλίο μου *Ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς* (Ρούσης, 2008: ιδ. 35-53), είναι μια κοινωνία όπου κυριαρχεί η ελεύθερη δραστηριότητα ως αυτοσκοπός, απέναντι στην καταναγκαστική εργασία, καταναγκαστική υπό το διπλό πρίσμα της εξάρτησης από τον κεφαλαιοκράτη-εργοδότη και της εκτέλεσής της υπό την πίεση της οικονομικής αναγκαιότητας ή της κάλυψης βιοποριστικών αναγκών, οπότε και ο εργάτης «δεν επιβεβαιώνει αλλά αρνείται τον εαυτόν του στην εργασία» (Μαρξ, 1975: 95).

Κομμουνισμός σημαίνει η ανθρώπινη δραστηριότητα να μην αποτελεί κυρίως μέσο για να ζει ο άνθρωπος, αλλά να μετατραπεί αυτή η ίδια σε πρώτη ανάγκη της ζωής, οπότε και η κοινωνία θα γράφει στη σημαία της «από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του» (Μαρξ, 1979: 15).

Αυτό το πραγματικό βασίλειο της ελευθερίας, δηλαδή «η ανάπτυξη των δυνάμεων του ανθρώπου σαν αυτός

καθαυτόν σκοπός» (Μαρξ, 1986: 1007), «αρχίζει στην πραγματικότητα εκεί που παύει η εργασία να υπαγορεύεται από ανάγκη και από εξωτερική σκοπιμότητα. Βρίσκεται επομένως από αυτή τη φύση του πράγματος πέρα από τη σφαίρα της καθαυτό υλικής παραγωγής» (Μαρξ, 1986: 1007).

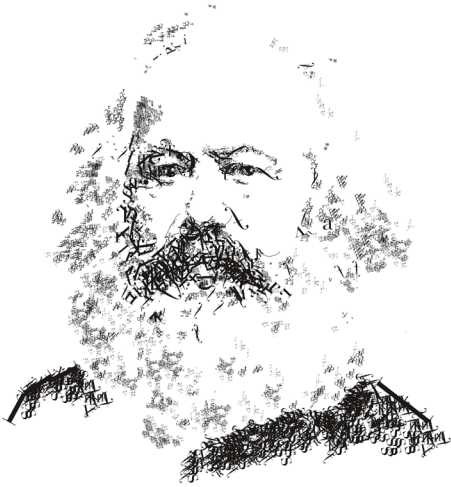
Τότε, όπως παρατηρεί ο Ένγκελς (Engels), «παύει ο αγώνας για την ατομική ύπαρξη, οπότε και για πρώτη φορά ο άνθρωπος διαχωρίζεται υπό μια έννοια οριστικά από το ζωικό βασίλειο» (Engels, 1973: 319).

Με άλλα λόγια, για τους κλασικούς πρέπει να ξεπεραστεί ο οικονομικός άνθρωπος για να εκδηλωθεί η ελευθερία του καθολικού ανθρώπου, πρέπει η δημιουργία να κυριαρχεί της παραγωγής και υπ' αυτή την έννοια η διαφορά της κομμουνιστικής επανάστασης σε σχέση με τις ως τα τώρα επαναστάσεις είναι ότι αυτή «καταργεί την εργασία»¹, καταργώντας έτσι την αιτία που, όπως έγραφε ο Πολ Λαφάργκ (Paul Lafargue), «θέτει φρένο στα ευγενή πάθη των ανθρώπων» (Lafargue, 1999: 3).

Εδώ αξίζει να υπενθυμίσουμε την κριτική που ασκούσε ο Μαρξ από το 1844 στον «πρωτόγονο και ασυλλόγιστο κομμουνισμό», ο οποίος υποστήριζε ότι ο κομμουνισμός θα «είναι απλώς μια κοινότητα εργασίας», όπου δηλαδή ο ρόλος του εργάτη θα έχει επεκταθεί σε όλους τους ανθρώπους, των οποίων η κοινότητα θα είναι ένας «καθολικός κεφαλαιοκράτης» (Μαρξ, 1975: 124).

Όταν, δε, θα αλλάξει ο συσχετισμός ανάμεσα σε ελεύθερο και αναγκαίο χρόνο, τότε, όπως επισημαίνει ο Μαρξ, ακόμη και αυτή η εξ ανάγκης απασχόληση «θα έχει έναν τελείως διαφορετικό χαρακτήρα, πολύ πιο ελεύθερο, και ακόμη ο χρόνος εργασίας ενός ανθρώπου που διαθέτει ελεύθερο χρόνο είναι υποχρεωτικά ανώτερης ποιότητας από το χρόνο εργασίας ενός απλού αχθοφόρου ζώου» (Μαρξ, 1978: 301-302).

1. Βλ. Μαρξ & Ένγκελς (2003: 86) όπου όμως η φράση «κατάργηση της εργασίας» είναι σβησμένη στο χειρόγραφο.

Πέραν τούτου όμως, κομμουνισμός σημαίνει και εξαφάνιση της υποδουλωτικής υποταγής των ατόμων στον στενό καταμερισμό της εργασίας – η ακραία έκφραση του οποίου αποδίδεται με τον καλύτερο τρόπο στην ταινία *Μοντέρνοι Καιροί* του Τσάρλι Τσάπλιν–, καθώς και της αντίθεσης ανάμεσα στην πνευματική και τη χειρωνακτική δουλειά.

Σημαίνει ότι «κανένας δεν έχει αποκλειστική σφαίρα δραστηριότητας, αλλά καθένας μπορεί να τελειοποιηθεί σε οποιοδήποτε κλάδο θέλει, [ότι] η κοινωνία ρυθμίζει τη γενική παραγωγή και έτσι κάνει δυνατό για μένα να κάνω ένα πράγμα σήμερα κι άλλο αύριο, να κυνηγώ το πρωί, να ψαρεύω το απόγευμα, να φροντίζω τα ζώα το βράδυ, να κάνω κριτική μετά το δείπνο, όπως ακριβώς μου αρέσει, χωρίς ποτέ να γίνομαι κυνηγός, ψαράς, βοσκός ή κριτικός» (Μαρξ & Ένγκελς, 2003: 80). σημαίνει τελικά την εναρμόνιση της ύπαρξης με την ουσία του ανθρώπου, «του είναι (της ζωής) με το αν» (Μαρξ, 1975: 126).

Από αυτή τη σκοπιά, στον κομμουνισμό τη θέση της κατακερματισμένης από τον στενό καταμερισμό της εργασίας ατομικότητας παίρνει η ολοκληρωμένη προσωπικότητα, ενώ μετατρέπεται σε αυτοσκοπό η συνολική ανάπτυξη των ανθρώπινων δυνατοτήτων (Μαρξ, 1980α: 424-425).

Έτσι λοιπόν, σε αντίθεση με την επι-

κρατούσα περί κομμουνισμού αντίληψη, σε αυτόν όχι μόνον δεν συνθλίβεται η ατομικότητα υπέρ της συλλογικότητας, αλλά, όπως υπογραμμίζεται στο *Μανιφέστο*, «στη θέση της παλιάς αστικής κοινωνίας, με τις τάξεις και τις ταξικές αντιθέσεις, έρχεται μια ένωση όπου η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός είναι και η προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων» (Μαρξ & Ένγκελς, 1986: 80), ενώ τη θέση του ατομισμού ή του ισοπεδωτισμού παίρνει η ανεμπόδιστη ανάπτυξη της κοινωνικής προσωπικότητας.

Αναγκαίες προϋποθέσεις της κομμουνιστικής χειραφέτησης

Ποιες όμως είναι οι οικονομικές προϋποθέσεις για να περάσει η ανθρωπότητα σε αυτό το βασίλειο της ελευθερίας που μόλις περιγράψαμε; Για τον Μαρξ είναι σαφές ότι το πραγματικό βασίλειο της ελευθερίας «μπορεί να ακμάσει μόνο πάνω στη βάση εκείνου του βασιλείου της ανάγκης [και] ο βασικός όρος είναι η συντόμευση της εργάσιμης ημέρας» (Μαρξ, 1986: 1008). Έτσι λοιπόν, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Μισέλ Ισόν (Michel Husson), «ο κομμουνισμός συνίσταται κατά βάση στην απελευθέρωση του χρόνου» (Husson, 2005).

Συνεπώς προϋπόθεση για τη μετάβαση από μια εποχή κατά τη διάρκεια της οποίας τα άτομα θυσιάζονται σε μια εποχή «ανώτερης ανάπτυξης της ατομικότητας» (Μαρξ, 1975: 126)² είναι η ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών δυνάμεων να είναι τέτοια, που να επιτρέπει ακριβώς τη δραστική συντόμευση της εργάσιμης μέρας και την αναγωγή της σε δευτερεύουσα πτυχή της ανθρώπινης ύπαρξης.

Για να μπορούμε λοιπόν να κάνουμε λόγο για κομμουνιστική χειραφέτηση, δεν επαρκεί μόνον η άρση των δευτεροβάθμιων καπιταλιστικών διαμεσολαβήσεων, όπως φαίνεται να υποστηρίζει ο Ιστβάν Μεζάρος (István Mészáros) (Με-

2. Βλ. στα ελλ. Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμ. 2, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1982, σ. 135.

σάρος, 1973: 264-266), αλλά απαιτείται πέραν τούτου και η άρση όλων εκείνων των μεσολαβήσεων που παρεμποδίζουν την ελεύθερη, πολύπλευρη ανάπτυξη της κάθε προσωπικότητας και συνεπώς ένα υψηλό επίπεδο ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και μάλιστα στο επίπεδο της *παγκόσμιας ιστορίας*. Διαφορετικά, όπως αποδείχτηκε και στην πράξη, ελλοχεύει ο κίνδυνος «η *στέρψη* να γίνονταν απλώς γενική και με τη *φτώχεια* να ξανάρχιζε ο αγώνας για τα αναγκαία και θα παράγονταν έτσι αναγκαστικά όλες οι παλιές βρωμιές» (Μαρξ & Ένγκελς, 2003: 81).

Με άλλα λόγια, δεν απαιτείται μόνον η κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και των σχέσεων εκμετάλλευσης που αυτή συνεπάγεται, αλλά επίσης η κατάργηση και της αρχής στον καθένα ανάλογα με την εργασία του, δηλαδή της αρχής που διέπει την πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, η οποία να μην αίρει τη σχέση του κεφαλαίου, όχι όμως και τη μισθωτή σκλαβιά.

Και στην εποχή μας, τουλάχιστον όσον αφορά τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων είναι τέτοιο, που επιτρέπει μια τέτοια άρση.

Αυτό είχε προβλεφθεί προφητικά από τον Μαρξ όταν έγραφε ότι «το κεφάλαιο –εντελώς άθελά του– μειώνει την ανθρώπινη εργασία, την κατανάλωση εργατικής δύναμης σε ένα ελάχιστο, και αυτό *θα παίξει*³ [η αναφορά είναι σε μέλλοντα χρόνο] υπέρ της χειραφετημένης εργασίας και αποτελεί την προϋπόθεση της χειραφέτησης της» (Μαρξ, 1980b: 189).

Τότε, επισημαίνει ο Μαρξ, «δεν θα είναι ούτε η άμεση εργασία που πραγματοποιείται από τον ίδιο τον άνθρωπο ούτε ο χρόνος εργασίας του, αλλά η οικειοποίηση της γενικής παραγωγικής του δύναμης, η από μέρους του κατανόηση και κυριαρχία της φύσης μέσω της ύπαρξής του ως κοινωνικού σώματος, με μια λέξη η ανάπτυξη της κοινωνικού ατόμου που εμφανίζεται σαν ο μεγάλος

θεμελιακός μοχλός της παραγωγής και του πλούτου» (Μαρξ, 1980b: 193).

Εδώ αξίζει τον κόπο να ανοίξουμε μια παρένθεση για να επισημάνουμε ότι η μετεπαναστατική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων σε καμιά περίπτωση δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να ανταποκρίνεται στην ικανοποίηση των καταναλωτικών αναγκών, έτσι όπως αυτές έχουν διαμορφωθεί από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής· και αυτό όχι μόνον ποιοτικά, αλλά, σε ένα βαθμό και σε ορισμένους τομείς που έχουν κυρίως να κάνουν με την εκμετάλλευση της φύσης, και ποσοτικά. Από αυτή την άποψη, δεν έχει άδικο ο Βάλτερ Μπένγιαμιν (Walter Benjamin) όταν υποστηρίζει ότι η επανάσταση θα πρέπει να παίζει και το ρόλο του φρένου του τρένου της αλόγιστης καταστροφικής καπιταλιστικής ανάπτυξης (Benjamin, 2000: 427 κ.ε.).

Η κομμουνιστική κοινωνία όμως δεν είναι κάτι που έρχεται από μόνο του, σαν ένα φρούτο που πέφτει από το δέντρο όταν ωριμάζει. Για να επιτευχθεί αυτή η μετάβαση, απαιτείται και η παρέμβαση του υποκειμενικού παράγοντα.

Και στο πλαίσιο του μαρξισμού αυτός ο παράγοντας έχει όνομα και λέγεται προλεταριάτο, όπως έχει όνομα και η κορύφωση της δράσης αυτού του παράγοντα, δηλαδή της ταξικής πάλης, που ονομάζεται από τους κλασικούς είτε προλεταριακή είτε κομμουνιστική είτε αργότερα –και σπανιότερα– σοσιαλιστική επανάσταση. Πρόκειται για την «ατμομηχανή της ιστορίας», η οποία είναι πολιτική και κοινωνική ταυτόχρονα, υπό την έννοια ότι διαλύει τόσο την πολιτική εξουσία, και μάλιστα συντρίβοντας τον αστικό κρατικό μηχανισμό, όσο και την παλιά κοινωνία.

Αυτή η επανάσταση είναι αναγκαία «όχι μόνο επειδή η *κυρίαρχη* τάξη δεν μπορεί να ανατραπεί με κανέναν άλλο τρόπο, αλλά επίσης επειδή η τάξη που την *ανατρέπει* μόνο με μια επανάσταση μπορεί να πετύχει να απαλλαγεί από την προαιώνια “κόπρο του Αυγείου” και να γίνει ικανή να θεμελιώσει εξαρχής την κοινωνία» (Μαρξ & Ένγκελς, 2003: 86).

Και, για να νικήσει αυτή η επανάστα-

ση και να επιτευχθεί ο απώτερος στόχος της, η κατάργηση των τάξεων, είναι απαραίτητη η συγκρότηση της εργατικής τάξης σε πολιτικό κόμμα.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσον η εν δυνάμει επαναστατικότητα του προλεταριάτου εκδηλώνεται στην πράξη μηχανικά και αυτόματα, όταν η παραπέρα ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων φτάσει στο σημείο να εμποδίζεται από τις σχέσεις παραγωγής και είναι δυνατή και αναγκαία η ανατροπή τους.

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι αρνητική και τούτο διότι μια σειρά παράγοντες, όπως η βία και ο φόβος της βίας, η ανάγκη για επιβίωση, η οποία υπό το φάσμα της μαζικής ανεργίας αποτελεί για πολλούς αποκλειστική προτεραιότητα, η αποξένωση, η κυριαρχία της αστικής ιδεολογίας και των αστικών αξιών, η δύναμη της συνήθειας, ο μονοδιάστατος λόγος, εγκλωβίζουν την ταξική συνείδηση και την παρεμποδίζουν να αναδείξει την επαναστατικότητά της.

Ακόμη όμως και στην περίπτωση που επιτευχθεί η επανάσταση, δεν είναι δυνατόν να κατακτηθεί άμεσα ο απώτερος στόχος της κομμουνιστικής χειραφέτησης. Και μια κατώτερη φάση του κομμουνιστικού σχηματισμού είναι, κατά τους κλασικούς, εκείνη που καλείται να καλύψει αυτό το μετεπαναστατικό μεσοδιάστημα ανάμεσα στην προλεταριακή επανάσταση και την κομμουνιστική χειραφέτηση.

Η αναγκαιότητα του σοσιαλισμού ή της δικτατορίας του προλεταριάτου

Η επανάσταση ανατρέπει τον καπιταλισμό και μάλιστα στην κάθε περίπτωση βία, μια και στην απίθανη περίπτωση που η αστική τάξη, σε τοπικό και διεθνές επίπεδο, δεν προσφύγει στα όπλα για να την αποτρέψει, οπότε και ο μόνος τρόπος για να προστατευτεί είναι η ένοπλη απάντηση, η εξουσία του κεφαλαίου δεν ανατρέπεται με τη θέλησή του, αλλά αυτό εξαναγκάζεται να ανατραπεί και υπ' αυτή την έννοια βιάζεται.

Παρ' όλα αυτά, χαρακτηριστικά του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής συνεχίζουν να υπάρχουν –αν και όχι ως κυρίαρχα– και μετεπαναστατικά και δεν εξαφανίζονται μονομιάς. Άλλωστε η ίδια η μαρξική διαλεκτική δεν υποστηρίζει ότι το νέο που προκύπτει από την άρνηση του υπάρχοντος εξαφανίζει παντελώς τα ίχνη αυτού του τελευταίου. Αντιθέτως αυτά συνεχίζουν να υπάρχουν και εξαφανίζονται σε βάθος χρόνου μέσα από μια διαλεκτική διαδικασία διαρκείας.

Η κοινωνία μετά την επανάσταση θα είναι «μια κομμουνιστική κοινωνία όχι όπως έχει εξελιχθεί πάνω στη δική της βάση μα αντίθετα όπως ακριβώς προβάλλει από την κεφαλαιοκρατική κοινωνία, μια κομμουνιστική κοινωνία λοιπόν που από κάθε άποψη, οικονομικά, ηθικά, πνευματικά, είναι γεμάτη με τα σημάδια της παλιάς κοινωνίας που από τους κόλπους της βγήκε» (Μαρξ, 1979: 13).

Ακόμη και αν η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων ήταν τέτοια που να επέτρεπε την άμεση απελευθέρωση χρόνου εργασίας και την ανατροπή της κυριαρχίας της καταναγκαστικής εργασίας, οπότε και δεν θα ήταν απαραίτητη μια μεταβατική περίοδος για το πέρασμα από την τυπική υπαγωγή στον κομμουνισμό στην ουσιαστική υπαγωγή σε αυτόν, η μεταβατική περίοδος συνεχίζει να είναι αναγκαία. Αυτό ισχύει διότι θα συνεχίζουν να υπάρχουν εμπορευματικές σχέσεις, ακόμη και αν αυτές έχουν εξαλειφθεί στο εσωτερικό μιας χώρας, στο βαθμό που θα υπάρχουν ακόμη καπιταλιστικές χώρες και εμπορικές συλλογές μαζί τους.

Έτσι, οι κλασικοί υποχρεώνονται να εισαγάγουν ως μεσολάβση, ως μεταβατική φάση, μετά την επανάσταση, μια κατώτερη φάση αυτής της νέας κοινωνίας, στο πλαίσιο της οποίας, στη βάση των νέων σχέσεων παραγωγής που προκύπτουν με την κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και την αρχική μορφή κοινωνικοποίησης που είναι η κρατικοποίησή τους, θεμελιώνεται η ουσιαστική υπαγωγή στον νέο τρόπο παραγωγής.

Με άλλα λόγια, ισχύει αυτό που υπο-

στηρίζει ο Λισιέν Σεβ (Lucien Sève), ότι δηλαδή «η διαλεκτική ενός τρόπου παραγωγής ο οποίος πρέπει πρωτίστως, σε μια πρώτη φάση, να υποτάξει τυπικά (να υποβάλει στους δικούς του όρους) βάσεις που δεν είναι δικές του, πριν φθάσει σε μια άλλη φάση, όπου θα έχουν διαμορφωθεί οι δικές του βάσεις και όπου θα τις υποτάσσει ουσιαστικά, είναι μια διαλεκτική η οποία, παρά το γεγονός ότι όλα τα άλλα διαφέρουν, ισχύει και για τον κομμουνισμό» (Sève, 1990: 68).

Αυτήν τη μεταβατική περίοδο, η οποία από τους κλασικούς προσδιορίστηκε κυρίως ως δικτατορία του προλεταριάτου, το ρεφορμιστικό ρεύμα του Έντουαρντ Μπέρνσταϊν (Eduard Bernstein), ως σοσιαλισμό πια, την απέκοψε από τον κομμουνιστικό της στόχο, υποστηρίζοντας ότι η κίνηση και όχι ο στόχος είναι το παν.

Από τη μεριά του ο Καρλ Κάουτσκι (Karl Kautsky), ως σοσιαλισμό και πάλι, την ανήγαγε σε ξεχωρό από τον κομμουνισμό, ενδιάμεσο τρόπο παραγωγής. Και ήλθε ο Λένιν να την επανεντάξει στον κομμουνιστικό τρόπο παραγωγής και να ταυτίσει ξεκάθαρα το σοσιαλισμό με τη δικτατορία του προλεταριάτου.

Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της σοσιαλιστικής μετάβασης ή δικτατορίας του προλεταριάτου, έτσι όπως αυτή περιγράφεται στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, είναι ότι κατά τη διάρκειά της θα υπάρχει μια μορφή οργάνωσης της κοινωνίας διαφορετική από τη μέχρι τότε κρατική μορφή οργάνωσης και τούτο διότι ένα κράτος, από τη στιγμή που καταργεί την ιδιωτική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και γίνεται εκείνο ιδιοκτήτης εξ ονόματος της κοινωνίας, υλοποιεί και την τελευταία του πράξη ως κράτος και ξεκινά η διαδικασία απονέκρωσής του (Engels, 1973: 317).

Για τους κλασικούς λοιπόν και τον Λένιν, ο σοσιαλισμός ως η κατώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας εντάσσεται στον κομμουνιστικό τρόπο παραγωγής: «όντας μεταβατικός δεν έχει κανένα νόημα ανεξάρτητα από αυτό στο οποίο μεταβιβάζεται» (Sève, 1990: 70)⁴

ή, διαφορετικά ειπωμένο, ο σκοπός της ανώτερης φάσης είναι εκείνος που νοηματοδοτεί την κατώτερη, σοσιαλιστική φάση. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι ο ίδιος ο Μαρξ αυτοπροσδιορίζεται ως κομμουνιστής και όχι ως σοσιαλιστής.

Όπως τονίζει ο Λένιν, το κράτος θα πρέπει να «αρχίσει αμέσως να απονεκρώνεται και να μην υπάρχει περίπτωση που να μην απονεκρώνεται» (Λένιν, 1981α: 24), διότι διαφορετικά δεν θα μπορεί να γίνεται λόγος για σοσιαλισμό.

Αν ο σοσιαλισμός αντιμετωπιστεί ως αυτοτελές στάδιο ή ακόμη χειρότερα ως ξεχωριστός τρόπος παραγωγής, τότε ελλοχεύει ο κίνδυνος όχι μόνον να παραμείνει προσδεμένος στην περασμένη ιστορία, αλλά και να μας επαναφέρει στη κυριαρχία της.

Επιχειρηματολογώντας προς αυτή την κατεύθυνση ο Λένιν και εξηγώντας γιατί «η ονομασία Κομμουνιστικό κόμμα είναι η μοναδικά σωστή από επιστημονική άποψη», γράφει: «Αρχίζοντας τους σοσιαλιστικούς μετασχηματισμούς, πρέπει να βάζουμε καθαρά μπροστά μας το σκοπό που επιδιώκουν τελικά οι μετασχηματισμοί αυτοί, και συγκεκριμένα το σκοπό της δημιουργίας της κομμουνιστικής κοινωνίας, που δεν είναι άλλος από την εφαρμογή της αρχής: από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του» (Λένιν, 1982: 44).

Επίσης καλό είναι να θυμόμαστε ότι, όταν έχει συντελεστεί η αστικοδημοκρατική επανάσταση και έχουμε φθάσει στον κρατικομονοπωλιακό καπιταλισμό, αυτός είναι, κατά τον Λένιν, «η πληρέστερη υλική προετοιμασία του σοσιαλισμού, είναι τα *πρόθυρά* του, είναι το σκαλοπατάκι εκείνο της ιστορικής κλίμακας που ανάμεσα σε αυτό και στο σκαλοπατάκι που λέγεται σοσιαλισμός δεν υπάρχουν άλλα ενδιάμεσα σκαλοπατία» (Λένιν, 1981β: 193).

Αυτό σημαίνει ότι η επανάσταση δεν μπορεί παρά να στοχεύει άμεσα στην κατώτερη βαθμίδα της κομμουνιστικής κοινωνίας, το σοσιαλισμό.

Αυτό το μεταβατικό μισοκράτος ή κοι-

νότητα ή κομμούνα (Λένιν, 1981β: 65), θα πρέπει:

▶ Να καταστρίβει τα απομεινάρια της αστικής τάξης στο βαθμό που δεν υποκύπτουν στη λαϊκή βούληση και να αντικρούσει κάθε έξωθεν απόπειρα παρέμβασης σε βάρος της. Εν προκειμένω θα έχουμε να κάνουμε με ένα κράτος που είναι «με νέο τρόπο δικτατορικό» (Λένιν, 1981α: 35), υπό την έννοια ότι αυτό θα καταστρέλλει ως η «οργανωμένη βία» (Μαρξ & Ένγκελς, 1986: 80) της κυρίαρχης πια εργατικής τάξης, φορέα των λαϊκών συμφερόντων, την ισχυρή μειοψηφία των πρώην κεφαλαιοκρατών και των αντιδραστικών δυνάμεων, οι οποίες μέσα και έξω επιβουλεύονται το σοσιαλισμό.

Ας θυμηθούμε ότι τόσο ο Μαρξ όσο και ο Ένγκελς κατέκριναν την Κομμούνα του Παρισιού ακριβώς επειδή «δεν χρησιμοποίησε [το κύρος της] όσο έπρεπε» (Ένγκελς, χ.κ.: 770) ενάντια στους ταξικούς αντιπάλους της.

▶ Να συντρίψει τον αστικό κρατικό μηχανισμό και να τον αντικαταστήσει από μια οργάνωση της κοινωνίας όπου η πολιτική θα αποεπαγγελματοποιηθεί και θα είναι ο ίδιος ο λαός που θα έλθει στο προσκήνιο (Λένιν, 1981α: 66)· ή, με άλλα λόγια, η δημοκρατία θα ουσιαστικοποιηθεί με την επέκτασή της πέρα από το περιορισμένο εκλογικό δικαίωμα των πολιτών, σε όλους τους τομείς της ζωής των ανθρώπων και δη στους τόπους δουλειάς, καταργώντας και τη διάκριση ανθρώπου-πολίτη. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει και τη δραστική συντόμευση της εργάσιμης μέρας.

Υπ' αυτή την έννοια, στη δικτατορία του προλεταριάτου, η οποία έχει ως προοπτική της την αυτοδιαχείριση και την απονέκρωση του κράτους και της δημοκρατίας, θα έχουμε να κάνουμε ήδη με μια μορφή διακυβέρνησης πολύ πιο δημοκρατική από τη μορφή της αστικής δημοκρατίας, το περιεχόμενο της οποίας είναι η δικτατορία της αστικής τάξης.

▶ Μέχρι να απονεκρωθεί, το κράτος

να διέπεται από αρχές οι οποίες θα διασφαλίζουν τη μη απόσπαση των όποιων διαχειριστών από την κοινωνία, όπως ο μέσος εργατικός μισθός αυτών των διαχειριστών, ο συνεχής έλεγχός τους και η ανακλιπτότητά τους, η δημοσιότητα της δράσης τους και πάνω απ' όλα η εναλλαγή, με στόχο «όλοι να μάθουν να διοικούν και πραγματικά θα διοικούν μόνοι τους την κοινωνική παραγωγή» (Λένιν, 1981α: 101-102).

▶ Να διαμορφώνει ως κυρίαρχη μια υλική βάση που θα υπερβαίνει εκείνη της κλασικής βιομηχανικής κοινωνίας και θα στηρίζεται στην αυτοματοποίηση και στην ανύψωση της επιστήμης και της τεχνικής σε άμεσες παραγωγικές δυνάμεις, έτσι ώστε να είναι δυνατή η μαζική απελευθέρωση της καταναγκαστικής δουλειάς και η αντικατάστασή της από την ελεύθερη δραστηριότητα.

▶ Να εξαλείψει τις εμπορευματικές σχέσεις και να αντικαταστήσει την αναρχία της αγοράς από μια σχεδιοποιημένη οικονομία.

▶ Να τηρεί τον κανόνα στον καθένα ανάλογα με την εργασία του, στο βαθμό που αυτός ο κανόνας, με δοσμένη τη διαφορετικότητα των ανθρώπων και των αναγκών τους, εμπεριέχει στοιχεία ανταλλαγής εμπορευμάτων και ίσου αστικού δικαίου –δηλαδή ουσιαστικά άνισου–, μια και αυτή η ισότητα απευθύνεται σε άνισους ανθρώπους (Μαρξ, 1979: 13). Και από αυτό λοιπόν το πρίσμα το κράτος «δεν [μπορεί να] απονεκρωθεί εντελώς γιατί παραμένει η αναγκαιότητα [εκ μέρους του] περιφρούρησης του “αστικού δικαίου”, που καθαγιάζει την πραγματική ανισότητα» (Λένιν, 1981α: 95).

▶ Να αναπτύσσει από την πρώτη στιγμή και διαρκώς την κοινωνική πολιτική του –υγεία, παιδεία, φροντίδα των απόμαχων, και ακόμη στέγαση, θέρμανση, μεταφορές, βασική διατροφή, κουλτούρα– με βάση την κομμουνιστική αρχή στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του, η οποία και θα πρέπει να τείνει να γίνει κυρίαρχη.

► Μέσα κυρίως από αυτό το νέο είναι και την καλλιέργεια αναγκών διαφορετικών και ποιοτικά ανώτερων από τις ψευτοανάγκες του καπιταλισμού, να συμβάλλει στη διαμόρφωση νέων αξιών και στην ηθική και πνευματική ανάταση της κοινωνίας.

Συμπερασματικά, σε μια εποχή όπως η δική μας, από τη μια λόγω της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και του κοινωνικού τους χαρακτήρα –δείγμα του οποίου αποτελεί και η παγκοσμιοποίηση– και από την άλλη λόγω της δομικής κρίσης του καπιταλισμού –η οποία από τη φύση της αποκλείει τη δυνατότητα αντιμετώπισής της υπέρ των λαών εντός των τειχών του συστήματος που την εξέθρεψε– ο κομμουνισμός, έτσι όπως τον οραματίστηκαν οι κλασικοί, είναι πιο επίκαιρος και αναγκαίος

από ποτέ άλλοτε στην ιστορία της ανθρωπότητας.

Είναι λοιπόν απαραίδεκτο, τουλάχιστον για τη ριζοσπαστική Αριστερά, να τον απαρνιέται και να περιορίζεται στη διεκδίκηση μεταρρυθμίσεων που δεν έρχονται σε ρήξη με το σύστημα ή να παραπέμπει μόνο στο σοσιαλισμό, δίχως να ανοίγει το δρόμο προς την κομμουνιστική επανάσταση.

Αντίθετα, αν πραγματικά δεν θέλουμε να επικρατήσει οριστικά η βαρβαρότητα, θα πρέπει να επαναφέρουμε στην ημερήσια διάταξη την κομμουνιστική προοπτική και να διαμορφώσουμε μια στρατηγική κατάκτησης οχυρών του αντιπάλου και ανάδειξης της επαναστατικής συνειδητότητας, η οποία θα προωθή την επαναστατική ανατροπή της εξουσίας του κεφαλαίου και το πέρασμα στον κομμουνιστικό τρόπο παραγωγής. **T**

b

Αλτουσέρ, Λ. (1992), *Το μέλλον διαρκεί πολύ. Τα γεγονότα: Αυτοβιογραφίες*, μτφ. Α. Ελεφάντης, Ρ. Κυλινητρέα, Αθήνα, Ο Πολίτης.

Αμαραντίδης, Α. (1989), «Μπετόβεν στον Χορμάιστερ, Βιέννη 15 Γενάρη 1801», στο *Ο Μπετόβεν μέσα από την αλληλογραφία του*, Αθήνα, Νεφέλη.

Ένγκελς, Φ. (χ.χ.), «Για το κύρος», στο *Μαρξ, Κ.* – Ένγκελς, Φ., *Διαλεχτά έργα*, τόμ. 1, Αθήνα, Γνώσεις.

Λένιν, Β.Ι. (1981α), «Κράτος και Επανάσταση», στο *Άπαντα*, τόμ. 33, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Λένιν, Β.Ι. (1981β), «Η καταστροφή που μας απειλεί και πώς πρέπει να την καταπολεμήσουμε», στο *Άπαντα*, τόμ. 34, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Λένιν, Β.Ι. (1982), «Εισήγηση για την αναθεώρηση του προγράμματος και τη μετονομασία του κόμματος, στο έβδομο Συνέριο του ΚΚΡ(μπ), 8 Μάρτη 1918», στο *Άπαντα*, τόμ. 36, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1975), *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, πρόλ. Α. Κολλέτι, Αθήνα, Γλάρος.

Μαρξ, Κ. (1979), *Κριτική*

του Προγράμματος της Γκότα, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1986), *Το Κεφάλαιο*, μτφ. Π. Μαυρομμάτης, τόμ. 3, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (χ.χ.), «Θέσεις για τον Φόουερμαχ: Θέση 11», στο *Μαρξ, Κ.* – Ένγκελς, Φ., *Διαλεχτά έργα*, τόμ. 2, Αθήνα, Γνώσεις.

Μαρξ, Κ. – Ένγκελς, Φ. (1986), *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Αθήνα, Οδηγητής.

Μαρξ, Κ. – Ένγκελς, Φ. (2003), *Η Γερμανική Ιδεολογία*, μτφ.-επιμ. Κ. Φιλίνη, τόμ. 1, Αθήνα, Gutenberg.

Μεσάρος, Ι. (1973), *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, μτφ. Ε. Κωνσταντέλου, επιμ. Α. Σταύρου, Αθήνα, Ράππα.

Ρούσος, Γ. (2008), *Ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς*, Αθήνα, Γκοβόστης.

Benjamin, W. (2000), “Sur le concept d’histoire”, in *Oeuvres III*, Paris, Gallimard.

Bihl, A. (2003), “Actualiser le Communisme”, in <http://kropot.free.fr>.

Engels, F. (1973), *Anti-Dühring*, Paris, Éditions Sociales.

Husson, M. (2005), “Communisme et le temps libre”, in <http://www.sap-pos.org/fr>.

Lafargue, P. (1999), *Le droit à la paresse*, Paris, Allia.

Marx, K. (1971), “Marx a Ruge, Septembre 1843”, in *Marx, K.* – Engels, F., *Correspondance*, Moscow, Éditions du Progrès.

Marx, K. (1975), *Théories sur la plus-value (Livre IV du «Capital»)*, vol. 2, Paris, Éditions Sociales (ελλ. έκδ.: Μαρξ, Κ. [1982]: *Θεωρίες για την υπεραξία*, τόμ. 2, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή).

Marx, K. (1978), *Théories sur la plus values (Livre IV du «Capital»)*, vol. 2, Paris, Éditions Sociales.

Marx, K. (1980α), *Manuscripts de 1857-1858 (“Grundrisse”)*, vol. 1, Paris, Éditions Sociales.

Marx, K. (1980β), *Manuscripts de 1857-1858 (“Grundrisse”)*, vol. 2, Paris, Éditions Sociales.

Sève, L. (1990), *Communisme, Quel second souffle?*, Paris, Messidor/Éd. Sociales.

Sève, L. (2004), *Penser avec Marx aujourd’hui. I. Marx et nous*, Paris, La Dispute.